

Restrukturalizace rodinyv kontextu minulosti a současnosti

Restructuring the family in the context of the past and present

Jana Pilná

Abstract

In the past few years, a lot of changes have been noticed in the view of the elderly – in media, social media or on the Internet etc. We would like to focus on the process of ageing, the changes that it brings and how it actually affects the people. Based on studies, we will mention the time when an adult becomes a senior and how is he or she seen in the eyes of family, but also what is the elderly's outlook on the family nowadays. The common life of parents and children will also be looked into.

Key words: Senior. Old Age. Family.

Stáří

Neexistuje přesný okamžik nástupu stáří, neboť fyziologické změny v lidském organizmu spojené se stárnutím probíhají neustále a pozvolna a jde o velmi individuální nezvratný fyziologický proces, který u každého člověka probíhá jinak. Někdy bývá za tuto hranici považován věk 60 let, nicméně s technickým a vědeckým rozvojem lidské společnosti se tato hranice neustále posouvá výš. Ve středověku byli lidé staří již ve věku 40 let. Stáří se dělí na stáří, pozdní stáří a kmetství – což je stav, kdy lidský věk dosáhne do výjimečně vysokého věku. Všichni lidé, co požívají starobní důchod, bývají okolní společností fakticky pokládáni za starce, kteří právě prožívají své stáří.

Podle Haškovcové (2012) je senior je starší člověk, ale také nejstarší a zpravidla vážený člen nějakého společenství. Jako jediným objektivním faktorem, při posuzování toho, kdo je senior, se stal kalendářní věk jedince. Kalendářní věk je relativně jednoduše statisticky zachytitelný. (Ondráková, 2012)

Ondrušová (2011) uvádí, že mezi nejobvyklejší věkovou hranicí patří věk 60 – 65 let. Ondráková ale upozorňuje, že stanovení této věkové hranice s sebou přináší jisté budoucí komplikace, protože s prodlužující se délkou života bude nezbytné věkovou hranici revidovat, i když ne neustále.

Stárnutí – je celoživotní biologický proces, který je neodvratný a na jehož konci je stáří (Ondrušová 2011). Také Zavázalová (2001) uvádí, že stárnutí je proces všeobecný, tzn. že stárne celá populace a zároveň procesem individuálním, kdy stárne konkrétní jedinec. Mühlpachr (2004) označuje stáří (senium) za pozdní fázi ontogeneze, přirozeného průběhu života. Je důsledkem a projevem geneticky podmíněných involučních procesů modifikovaných dalšími faktory jako jsou choroby, životní prostředí, způsob života atd.

Stáří jako etapa lidského života je nejčastěji determinováno na základě vývojové psychologie. Obvykle se v odborné literatuře setkáváme s následujícím dělením stáří:

- 60 – 74 let = rané stáří

- 75 – 89 let = pravé stáří
- 90 a více let = dlouhověkost

Je však nutné poznamenat, že mnozí autoři zároveň dodávají, že o stáří zpravidla hovoříme až od věku 65 let. Dle českého statistického úřadu k 31. 12. 2013 dosáhlo zastoupení osob ve věku 65 a více let 17,4 %.

Změny ve stáří – jednotlivé změny můžeme rozdělit do tří základních oblastí:

Fyzické změny – Seniorský věk s sebou zpravidla přináší polymorbiditu (nemocnost či chorobnost). Objevují se choroby kardiovaskulárního systému, páteře, problémy se smyslovými receptory. Lze sem zařadit poruchy s příjmem potravy, poruchy termoregulace, inkontinenci, hypomobilitu (omezená pohyblivost kloubů) a svalovou slabost.] Zhoršující se zdravotní stav se zcela přirozeně odráží i v nárůstu neaktivních seniorů. Do této kategorie patří i proměna vizuální – vrásky, šedivé vlasy, atd.

Psychické změny – V této oblasti je typický úbytek mozkové tkáně (cca o 10 – 15 %), což má za následek celkové zpomalení seniora. Ten potřebuje více času k vykonání nějakého úkolu. Seniori déle zpracovávají informace a prodlužuje se reakční doba. Mnohdy nastává u seniorů dobrovolná sociální izolace. Do této kategorie patří také demence, deprese, delirium, poruchy chování, poruchy adaptace.

Socioekonomické a sociální změny – Mezi hlavní změnu patří odchod do důchodu a s tím spojený úbytek finančních zdrojů. V souvislosti s odchodem do důchodu se také omezuje kontakt s bývalými spolupracovníky. Seniori najednou mají spoustu volného času, který se musí naučit využívat. Sociálními změnami v životě seniora mohou být i ztráta soběstačnosti, závislost na pomoci druhých, sociální izolace, týrání a zneužívání seniorů atd. (Topinková, 2005)

Index stáří vyjadřuje, kolik v populaci připadá osob ve věku 65 a více let na 100 dětí ve věku 0-14 let. Vývoj indexu stáří od roku 2006 do roku 2013 má v ČR stoupající tendenci. To znamená, že se zvyšuje počet seniorů nad 65+ let oproti dětem do 14 let. Bývaly doby, kdy dětí bylo vždy více než seniorů, nyní od roku 2006 se poměr obrátil a přibývá seniorů. V roce 2006 byl index stáří 100,2, to znamená, že poměr seniorů a dětí byl téměř v rovnováze. Od té doby je v České republice více seniorů než dětí. Dle Českého statistického úřadu a jeho prognóz bude v roce 2050 s největší pravděpodobností nejvíce občanů ve věkové skupině 70 - 80 let. V současné době je nejpočetnější skupina obyvatel ve věku 30 – 40 let (viz obrázek 1). V průběhu 100 let se počet seniorů zvýší o cca 2 400 tisíc.

Strategické dokumenty

MPSV vydalo dokument Kvalita života ve stáří – Národní program přípravy na stárnutí na období let 2008 až 2012, kde na str. 11 uvádí: Tento program stanovuje základní předpoklady pro to, abychom vytvořili podpůrné, integrující a vstřícné prostředí pro sebe i pro druhé. Jeho cílem je podpořit solidaritu a soudržnost mezi generacemi a zájem o situaci, těžkosti a preference starších lidí v České republice, zvýšit subjektivní a objektivní bezpečí a ochránit práva zranitelných skupin starých lidí. Program navazuje na Národní program přípravy na stárnutí na období let 2003 až 2007 a na zkušenosti s jeho realizací. Stanovuje priority a opatření na pět let.

Kvalita života ve stáří je hodnota a průřezové téma, které přesahuje hranice administrativních kompetencí a úrovní veřejné správy. Vyžaduje ucelený a komplexní

přístup a spolupráci napříč sektory společnosti. Vyžaduje strategické partnerství vlády a samosprávy k naplnění závazku vyšší kvality života ve stáří. Měli bychom si všichni společně položit otázku, jaké chceme stáří pro sebe a pro své rodiče a co je nezbytné k naplnění naší představy učinit. Téma stárnutí populace a kvality života ve stáří se týká nás všech. Následně byly vydány další dokumenty na základě Usnesení vlády České republiky ze dne 30. března 2015 o Národním akčním plánu podporujícím pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017. Česká republika se tak připravuje na stárnutí obyvatelstva a koordinátora politiky přípravy na stárnutí. Sociální rozvoj, lepší životní a pracovní podmínky, pokroky v České republice je právě na Ministerstvu práce a sociálních věcí. Záměrem je komplexní přístup k řešení problematiky stárnutí populace, koordinace a propojování jednotlivých strategií resortů v oblasti přístupů ke stárnutí a vytvoření společných priorit všech přijatých opatření. V tomto strategickém dokumentu se mimo jiné uvádí na str. 13-14 „Jednotlivé generace jsou na sobě vzájemně závislé. Předávání hodnot, kultury a zkušeností se uskutečňuje v rámci mezigeneračních vztahů. Mezigenerační solidarita a věková různost na pracovišti, v komunitě a rodině je faktorem sociální soudržnosti a ekonomického rozvoje. Mezigenerační vztahy mají zásadní význam pro rozvoj jedince i společnosti a pro kvalitu života v každém věku. Stáří přináší řadu pozitivních hodnot a seniorská generace hraje významnou roli v rodinách, komunitách a celé společnosti. Tato role by měla být podporována. Podpora mezigeneračních vztahů a spolupráce by proto měla být součástí všech aktivit realizovaných v reakci na stárnutí populace s cílem přispět k rozvoji společnosti pro všechny generace. Z větší mezigenerační soudržnosti a odstranění věkových bariér může mít prospěch celá společnost.“

Rodina je v sociologii solidární skupina osob navzájem spjatých manželstvím, příbuzenstvím nebo adoptí, které spolu dlouhodobě žijí a jejíž dospělí členové jsou odpovědní za výchovu dětí. Z hlediska rodičů jde o rodinu prokreační, z hlediska dětí o rodinu orientační. Další definice vymezují rodinu prostřednictvím jejích funkcí: funkce reprodukční, sociálně ekonomické, kulturně výchovné, sociálně psychologické a emocionální. Základní („jádrovou“) rodinu tvoří muž, žena a jejich děti, zatímco rozšířená rodina zahrnuje i další příbuzné (prarodiče, tety, strýce, bratrance atd.) Vedle monogamního či párového uspořádání rodiny může být i rodina polygamní (obvykle patriarchální), polyandrická, případně neúplná rodina s jedním rodičem.

Velký sociologický slovník vymezuje rodinu jako „původní a nejdůležitější společenskou skupinu a instituci“ s hlavními funkcemi reprodukce, výchovy, socializace a přenosu kulturních vzorů. Sociologický slovník Jandourka jako „formu dlouhodobého solidárního soužití osob spojených příbuzenstvím a zahrnující přinejmenším rodiče a děti.“

Výrost definuje rodinu takto: „Rodina je jakýmsi nejuniverzálnějším socializačním činitelem, který poskytuje jedinci identifikační vzory, seznamuje ho s předpokládaným chováním pro mužskou a ženskou roli. Učí jedince reagovat žádoucím způsobem v procesu interakce a umožňuje mu praktické ověření získaných dovedností v rámci rodiny. Uplatňuje se jako regulátor chování jedince a poskytuje mu společensky žádoucí normy. Pod vlivem rodinného působení se vytváří postoj k personálnímu okolí, k sobě samému i společnosti obecně.“

Máchová rozlišuje tato pojmová vymezení rodiny:

rodina „základní“ (také jádrová či nukleární) se skládá pouze z otce, matky a dětí, kteří žijí pohromadě;

- rodina „rozšířená“ (široká) rodina zahrnuje kromě již zmíněných také další příbuzné, jako prarodiče, strýce, tety, bratrance a sestřenice atd., vcelku se blíží pojmu příbuzenstvo;
- rodina „orientační“ je taková, ve které se daný jedinec narodil;
- rodina „rozmnožující“ (prokreační) rodinou se rozumí nová rodina, kterou dvojice zakládá novým manželstvím.

Definice rodiny v právním řádu České republiky

Český právní řád rodinu nebo její členy obecně neurčuje. Např. trestní zákoník sice obsahuje ve své části druhé, hlavě IV., trestné činy proti rodině a dětem, ale definici rodiny neobsahuje.⁶ Činí tak jen některé zvláštní zákony, ale vždy jen pro své vlastní účely, neobsahují tedy obecně použitelné vymezení rodiny.⁷ Přitom ještě všeobecný zákoník občanský, platný v této části na českém území až do roku 1950, tak činil a za rodinu bral rodiče se všemi jejich potomky.⁸ Občanský zákoník platný až do roku 2014 se o rodině zmiňoval pouze letmo a neurčitě při vypořádání společného jmění manželů a při vrácení daru.⁹ Také zvláštní zákon o rodině žádnou definici neobsahoval, ale o jejím vzniku pojednával pouze v souvislosti s uzavřením manželství, jehož účelem je právě založení rodiny.¹⁰ Nový občanský zákoník od roku 2014 pouze stanoví, že „rodina, rodičovství a manželství požívají zvláštní zákonné ochrany“,¹¹ jednoznačnou definici rodiny opět neobsahuje. Zůstává nicméně u principu, že hlavním účelem manželství je založení rodiny a v takovém případě hovoří o „rodinném společenství“ či „rodinné domácnosti“.¹²

Pozdně moderní rodina

Pozdně moderní společnost bývá charakterizovaná oslabením legitimizační funkce obecně sdílených zvyků a tradic, náboženství nebo jednotného vědeckého paradigmatu. Rodina je jednou z mála institucí, které si stále tuto univerzálně platnou funkci více či méně uchovává. Manželé Ulrich Beck a Elisabeth Beck-Gernsheimová (2007) uvádí, že mnoho lidí radí rodinu a lásku do pozice, kterou dříve zaujímal bůh. Je vzývána jako základ společnosti a bezpečný přístav. Zároveň je však ovlivňována individualizací, globalizací kapitálu a médií, rozvojem reprodukčních technologií a mezinárodní migrací. Tzv. teorie středního dosahu autorské dvojice analyzuje

⁶ § 194 – 204 zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník

⁷ Např. § 7 odst. 1 zákona č. 117/1995 Sb., o státní sociální podpoře, § 187 zákona č. 262/2006 Sb., zákoník práce, § 8a odst. 6 zákona č. 301/2000 Sb., o matrikách, jménu a příjmení a o změně některých souvisejících zákonů

⁸ § 40 císařského patentu č. 946/1811 ř. z., Všeobecný zákoník občanský

⁹ § 149 odst. 3, § 150 odst. 4 a § 630 zákona č. 40/1964, občanský zákoník, ve znění do 31. 12. 2013

¹⁰ § 1 odst. 2 a § 6 odst. 1 zákona č. 94/1963 Sb., o rodině, ve znění do 31. 12. 2013

¹¹ § 3 odst. 2 písm. b) zákona č. 89/2012 Sb., občanský zákoník (dále jen „OZ“)

¹² zejména § 655, 743 a 758

rodinu v individualizované moderní společnosti. V probíhající globální revoluci lidé rozebírají a znovu sestavují základní zákonitosti rodiny. Uvolňuje se těsné sepětí manželství s jeho prokreační funkcí, rodičovství je v manželství méně povinné a cesty k němu méně jednotné. Ztrácí i na podmínce heterosexuální výlučnosti.

Autoři také rozlišují mezi tzv. první a druhou modernitou. V období první modernity (cca do 60. let 20. století) představovala tzv. normální rodina – sestávající z dospělého páru a jeho biologických dětí, včetně celoživotního závazku stvrzeného manželstvím – většinový model rodinného soužití. Nukleární rodina se také překrývá s vymezením domácnosti. I v té době existovaly jiné životní styly a modely, avšak nepředstavovaly legitimní alternativu a byly považovány za anomálie vyplývající z nešťastných okolností nebo vnějších omezení. V období druhé modernity se už lidé nevdávají a nežení primárně pro reprodukci majetku nebo sociálního postavení, ale hledají alespoň zpočátku radost a citové uspokojení. K výše popsanému rodinnému modelu se přidružují další modely rodinného uspořádání, tentokrát už bez stigmatu anomálie či deviace a normální rodina přestává být dominantním normativním ideálem. Zpochybňuje se také předpoklad zaměnitelnosti rodiny a domácnosti (např. rodiny rozvedených partnerů, odděleně žijící partneři). Proces normalizace diverzity považují Beck a Beck-Gernsheimová za klíčový. A v návaznosti na tyto proměny dochází také k proměně genderových vztahů, dochází ke statusovému konfliktu, ženy už nejsou jednoznačně vázány na péči o děti a domácnost, doménou mužů ovšem stále zůstává veřejná sféra.)

J. Hajnal (1965) rozlišil dva základní historické modely rodiny – severozápadní a jihovýchodní, které se podle něj stabilizovaly někdy počátkem 16. století. Dělicí hranici přitom vymezil mezi Terst a St. Petersburg, což znamená, že tzv. „Hajnalova linie“ probíhala někde na pomezí dnešní Moravy a Slovenska.

Pro severozápadní model, kam tedy patřily i Čechy a větší část Moravy, byly typické tyto znaky: malý počet členů rodiny (v průměru 4 – 5 osob); nižší míra pokrevního příbuzenství v rodině; relativně vysoký věk vstupu do manželství (25 – 26 let); 10% – 25% celoživotně neprovdaných žen a neženatých mužů, protože k uzavření sňatku museli mít potenciální snoubenci půdu, na které by se mohli usadit a která by jim zajistila obživu; dědické právo: majetek dědil prvorozený syn, ale musel vyplatit matku a sourozence (kteří museli odejít z domu) a to tak, že se stanovila odhadní cena celého majetku a buď jim nový vlastník dal jednorázovou sumu (to ale znamenalo prodat statek), ale mnohem častěji jim musel vyplácet závdavky, tj. na sv. Havla a sv. Jiří jim vyplácel vejrunky.

Jihovýchodní model byl naopak charakteristický těmito znaky: mnohočlenné rodiny;

vysoká sňatečnost; sňatkový věk 20–21 let; dědické právo: přesně se neví, kdo co dědil, ale sourozenci (jen sestry se vyvdávaly jinam) zůstávali na statku, fungovala tedy velkorodina; matky často přešly do pozice podruhyň; výlučnost patrilinárního principu tvoření rodiny;

neolokalismus: v severozápadním modelu pod jednou střechou nikdy dlouhodobě nežily dva manželské páry, v jihovýchodním modelu běžně.

Hajnalova teorie dvojího modelu byla mezi odbornou veřejností vesměs přijata, nově ale byl model regionálně zjemněn a ukazuje se, že ne všechny znaky byly tak přísně dodržovány jak na jihovýchodě, tak na severozápadě Evropy.

Moderní rodina

V moderním světě se institut rodiny proměňuje, i v naší zemi dochází v průběhu několika posledních desetiletí k řadě proměn. Česká rodina se v důsledku transformačních procesů znatelně vzdálila ustálenému tradičnímu modelu. Žena během dvacátého století získala značnou samostatnost osobní, ekonomickou a společenskou, mění se role muže a ženy. Mění se také ekonomická funkce rodiny. Ekonomický tlak vyžadující ekonomickou aktivitu obou partnerů vytlačuje v rodinných prioritách péči o děti. Sociolog Milan Tuček (1998) uvádí, že v rodině dochází k oslabování skutečně svobodných rozhodnutí pod tlakem vnějších faktorů (trh práce aj.), což může být příčinou k rozmachu jiných životních stylů (např. v USA 80. let 20. století tzv. singles), neboť lidé bez rodinných závazků mohou činit více svobodných rozhodnutí. Kromě volby alternativních životních stylů dochází také k odkládání vstupu do manželství a založení rodiny, vzrostl i podíl dětí narozených neprovdaným matkám, stejně jako akceptace rozvodu či nesezdaného soužití. Socioložky Jana Chaloupková a Petra Šalamounová zmiňují jako příčiny proměn jak změny hodnotových orientací a rozrůžňování životních stylů, tak růst ekonomické nejistoty a vývoj ekonomických podmínek mladých rodin. Technologickým aspektem ovlivňujícím vývoj rodiny je též např. zkvalitňování antikoncepce.

Škoviera (2012) uvádí, že v souvislosti s dnešní rodinou se setkáváme s protichůdnými názory. Na jedné straně se tvrdí, že standardní manželství se přežilo a na druhé straně se zdůrazňuje, že dnešní partnerský vztah zbavený hrozbou těhotenství a založený na rovnoprávnosti ženy a muže může být vztahem kvalitním.

„Obsah pojmu rodina se celkem jistě mění (například ve funkcích). To však neznamená, že se nutně mění i v základních charakteristikách. Jsme přesvědčení o tom, že rodina je pokrevní právně stanovený vícegenerační svazek s jasně limitovaným počtem rolí vůči konkrétním dětem v rodině – pokud jde o rovinu: sexuální (matka a otec) a generační (rodiče, prarodiče).“ Škoviera (2012, s. 11)

Podle Škoviery je dnešní rodina jiná jako rodina před dvaceti i více lety. Liší se v řadě ukazatelů, jako například velikostí, vzděláním ženy a jejím uplatněním na trhu práce a ve společnosti, rolemi ženy a muže, délkou péče o děti, stabilitou. „Důležitou oblastí, v které se liší, jsou hodnoty.“ (Škoviera 2012, s. 11)

Bibliografie

- BECK, U., BECK-GERNSHEIMOVA, E. 2007. Families in a runaway world. In: SCOTT, Jacqueline; TREAS, Judith; RICHARDS, Martin. The Blackwell companion to the sociology of families. Malden: Blackwell Publishing, 2007. ISBN 1-4051-7563-X.
- HAJNAL, J. 1953. Age At Marriage and Propotriion Marrying. In: Population Studies, 1953, ročník 7, číslo 2, s. 111-136. ISSN0032-4728 .
- HAŠKOVCOVÁ, H. 2012. Sociální gerontologie, aneb senioři mezi námi. Praha: Galén, 2012. ISBN 978-80-7262-900-8.
- CHALOUPOKOVÁ, J., ŠALAMOUNOVÁ, P. 2004. Postoje k manželství, rodičovství a k rolím v rodině v České republice a v Evropě. [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2004. [cit. 2018-01-10] Dostupné na internetě: <http://studie.soc.cas.cz/index.php3?lang=cze&shw=251>

- JANDOUREK, J. 2001. Sociologický slovník. Praha: Portál 2001, ISBN 80-7178-535-0.
- MÁCHOVÁ, J. 1974. Duševní hygiena rodinného života. Praha: Avicenum, 1974.
- MATOUŠEK, O. a kol. 2013. Encyklopedie sociální práce. Praha: Portál, 2013. ISBN 978-80-262-0366-7.
- MPSV, 2008. Praha. ISBN 978- 80- 86878- 65-2.
- MPSV, Národní akční plán podporující pozitivní stárnutí pro období let 2013 až 2017.
- MÜHLPACHR, P. 2004. Gerontopedagogika. Brno: Masarykova univerzita, 2004. ISBN 80-210-3345-2.
- ONDRÁKOVÁ, J. 2012. Vzdělávání seniorů a jeho specifika. Červený Kostelec: Pavel Mervart, 2012. ISBN 978-80-7465-038-3.
- ONDRUŠOVÁ, J. 2011. Stáří a smysl života. Praha: Karolinum, 2011. ISBN 978-80-246-1997-2.
- PETRUSEK, M. 1996. Velký sociologický slovník. Praha: 1996, ISBN 80-7184-164-1.
- ŠKOVIERA, A., MURINOVÁ, L. 2012. Rodina a problémová dieťa v terapeuticko – výchovnej starostlivosti. Bratislava: FICE- Národná sekcia v SR, 2012. ISBN 978-80-969253-5-3.
- TOPINKOVÁ, E. 2005. Geriatrie pro praxi. Praha: Galén, 2005. ISBN 80-7262-365-6.
- TUČEK, M. 1998. Česká rodina v transformaci – Stratifikace, dělba rolí a hodnotové orientace. [online]. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1998. [cit. 2018-01-10] Dostupné na internetě: <http://studie.soc.cas.cz/index.php3?lang=cze&shw=176>
<https://cs.wikipedia.org/wiki/stáří>
- VÝROST, J., SLAMĚNÍK, I. 1998, Aplikovaná sociální psychologie. Portál 1998, ISBN 80-7178-269-6.
- ZAVÁZALOVÁ, H. a kol. 2001. Vybrané kapitoly ze sociální gerontologie. Praha: Karolinum, 2001. ISBN 80-246-0326-8.
- Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník.
- Zákon č. 262/2006 Sb., zákoník práce.
- Zákon č. 40/1964, občanský zákoník.
- Zákon č. 89/2012 Sb., občanský zákoník.

PhDr. Jana Pilná, PhD.

Domov Na Hrádku, poskytovatel sociálních služeb
Červený Hrádek 45
285 04 Uhlířské Janovice
pilna@usphradek.cz